QORAQALPOQ EKOLOGIK TERMINOLOGIYASIDA VARIANTLILIK VA ME’YORLASHTIRISH MASALALARI

Otebaeva Dilbar Ayapbergen qizi

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Annotatsiya. Maqolada qoraqalpoq tilidagi ekologik terminlarni unifikatsiyalash masalasi publitsistik diskurs materiallari asosida yoritiladi. Ekologik mavzudagi gazeta matnlarida uchraydigan terminlarning semantik xususiyatlari, qo‘llanish doirasi va variantlilik holatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, terminologik me’yorni belgilashda tushunchaviy aniqlik, tizimlilik, milliy til imkoniyatlariga moslik va izchil qo‘llanish kabi mezonlarning ahamiyati asoslanadi.

Kalit so‘zlar: qoraqalpoq tili, ekologik terminologiya, unifikatsiya, terminologik variantlilik, publitsistik diskurs, semantik aniqlik, me’yorlashtirish.

Terminologiya tilning ilmiy-texnik taraqqiyoti va jamiyatdagi yangi tushunchalarning shakllanishi bilan uzviy bog‘liq qatlamidir. Muayyan soha tushunchalarini aniq nomlash, ularning o‘zaro munosabatini belgilash hamda mutaxassislar va keng jamoatchilik tomonidan bir xil anglanishini ta’minlash terminologik tizimning muhim vazifalaridan hisoblanadi. Ekologiya sohasida bu masala alohida ahamiyatga ega, chunki ekologik tushunchalar biologiya, geografiya, gidrologiya, iqlimshunoslik, qishloq xo‘jaligi va atrof-muhitni muhofaza qilish kabi yo‘nalishlar bilan chambarchas bog‘langan.

Qoraqalpog‘istonning Orolbo‘yi mintaqasida joylashgani ekologik mavzularning ijtimoiy ahamiyatini yanada oshiradi. Orol dengizining qurishi,

suv resurslarining cheklanishi, cho‘llanish, chang-tuz bo‘ronlari, biologik xilma-xillik va ekologik xavfsizlik masalalari ilmiy nashrlar bilan bir qatorda gazeta va boshqa ommaviy axborot vositalarida ham muntazam yoritiladi. Natijada ekologik terminlar mutaxassislar doirasidan chiqib, keng jamoatchilikka yo‘naltirilgan kommunikatsiyada ham faol qo‘llanadi.

Publitsistik matnlar terminlarning real qo‘llanishini o‘rganish uchun muhim manbadir. Biroq gazeta matnida bir tushunchaning turli shakllarda berilishi har doim ham sinonimlikni anglatmaydi. Shu sababli ekologik terminlarni unifikatsiyalash, ya’ni muayyan tushuncha uchun aniq va izchil termin shaklini belgilash dolzarb vazifalardan biridir.

Tadqiqot materiali sifatida qoraqalpoq tilida nashr etiladigan “Erkin Qaraqalpaqstan” va “Qaraqalpaqstan jasları” gazetalaridagi ekologik mavzudagi materiallarda uchraydigan terminlar ko‘rib chiqildi. Tahlilda suv resurslari, suv ta’minoti, Orol dengizining qurishi, iqlim o‘zgarishi, cho‘llanish, biologik xilma-xillik, qo‘riqxonalar, “Qizil kitob”, ekologik xavfsizlik va tabiiy resurslardan foydalanishga oid birliklarga e’tibor qaratildi.

Tadqiqotda tavsifiy metod terminlarni aniqlash va guruhlash, kontekstual metod ularning matndagi vazifasini ochish, semantik metod ma’no munosabatlarini aniqlash, qiyosiy hamda funksional-uslubiy tahlil esa terminlarning ilmiy va publitsistik qo‘llanish xususiyatlarini solishtirish uchun qo‘llanildi. Tahlil sifat jihatidan olib borilib, keltirilgan xulosalar o‘rganilgan materiallar doirasida talqin qilinadi.

O‘rganilgan materiallarda ekologik terminlar bir nechta semantik guruhga birlashadi. Birinchi guruh ekologik vaziyat va xavfsizlikka oid birliklarni qamrab oladi: ekologik muammo, ekologik vaziyat, ekologik xavfsizlik. Ikkinchi guruh suv resurslariga tegishli bo‘lib, ichimlik suvi, suv tanqisligi va artezian suv quduqlari kabi birliklarni o‘z ichiga oladi. Uchinchi guruh

ekologik jarayonlarni ifodalaydi: iqlim o‘zgarishi, cho‘llanish, Orol dengizining qurishi, chang-tuz bo‘ronlari. To‘rtinchi guruh biologik xilma-xillik va tabiatni muhofaza qilish bilan bog‘liq: biologik xilma-xillik, genofond, “Qizil kitob”, qo‘riqxona.

Publitsistik diskursda ushbu terminlar ko‘pincha bir-biri bilan mazmunan bog‘langan holda keladi. Masalan, suv tanqisligi, Orol dengizining qurishi, chang-tuz bo‘ronlari va iqlim o‘zgarishi bir matnda tilga olinganda, ekologik hodisalar yagona muammoning o‘zaro aloqador jihatlari sifatida yoritiladi. Bunday qo‘llanish o‘quvchiga ekologik jarayonlarni tizimli anglashga yordam beradi.

Terminlarni unifikatsiyalash nuqtayi nazaridan semantik jihatdan yaqin ifodalar alohida e’tiborni talab qiladi. Jumladan, “suv tanqisligi” va “suv yetishmovchiligi” birliklari ko‘pincha yaqin mazmunda qo‘llanishi mumkin. Biroq ularni har qanday vaziyatda mutlaq sinonim deb hisoblash to‘g‘ri emas. “Suv tanqisligi” suv resurslarining umumiy cheklanganligini urg‘ulashi, “suv yetishmovchiligi” esa muayyan sharoitda talab bilan mavjud miqdor o‘rtasidagi farqni ifodalashi mumkin. Bunday farqni terminologik me’yor sifatida belgilash uchun aniq ta’riflar, sohaviy manbalar va mutaxassislar xulosasi zarur.

Shuningdek, “ekologik vaziyat”, “ekologik muammo” va “ekologik falokat” birliklari ham bir-biriga yaqin ko‘rinsa-da, tushunchaviy ko‘lami va baholash darajasi bilan farqlanishi mumkin. “Ekologik vaziyat” muayyan hududdagi atrof-muhit holatini bildirsa, “ekologik muammo” hal etilishi lozim bo‘lgan salbiy holatga urg‘u beradi. “Ekologik falokat” esa jiddiy va keng ko‘lamli ekologik buzilish ma’nosini anglatishi mumkin. Shu sababli ularni faqat uslubiy rang-baranglik uchun o‘zaro almashtirish terminologik aniqlikni susaytiradi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, publitsistik matnlarda terminlar odatda asosiy tushunchaviy ma’nosini saqlaydi, ammo ularning kommunikativ vazifasi kengayadi. Masalan, “ichimlik suvi” termini nafaqat suv turini bildiradi, balki aholi turmush sharoiti, infratuzilma va ijtimoiy farovonlik bilan ham bog‘lanadi. “Qizil kitob” va “qo‘riqxona” birliklari esa biologik xilma-xillikni saqlash hamda tabiatni muhofaza qilish tadbirlarini jamoatchilikka tushuntirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Qoraqalpoq tilidagi ekologik terminlarni unifikatsiyalash bir necha izchil bosqichda amalga oshirilishi maqsadga muvofiq. Birinchi navbatda, termin ifodalayotgan tushuncha aniq ta’riflanishi lozim. Tushunchaning chegaralari belgilanmasdan turib, bir nechta shakldan qaysi biri ma’qul ekanini asosli tanlash qiyin.

Ikkinchi bosqichda ilmiy adabiyotlar, lug‘atlar, darsliklar, normativ hujjatlar va ommaviy axborot vositalarida uchraydigan terminologik variantlar yig‘ilib, tasniflanadi. Bunda shakliy variantlar, bir tushunchani ifodalovchi haqiqiy sinonimlar, ma’nosi yaqin bo‘lsa-da, boshqa-boshqa tushunchalarni bildiruvchi birliklar hamda termin va tavsifiy ifodalar o‘zaro farqlanishi kerak.

Uchinchi bosqichda me’yoriy shakl semantik aniqlik, tizimlilik, qoraqalpoq tilining so‘z yasash imkoniyatlariga moslik, ixchamlik, tushunarlilik va sohaviy an’anaga muvofiqlik mezonlari asosida tanlanadi. To‘rtinchi bosqichda tavsiya etilgan terminlar lug‘atlar, darsliklar, ilmiy maqolalar va rasmiy hujjatlarda izchil qo‘llanishi zarur. Agar muqobil shakllar saqlab qolinadigan bo‘lsa, ularning maqomi — asosiy termin, tavsiya etiladigan variant yoki izohlovchi ifoda — aniq ko‘rsatilishi lozim.

Unifikatsiyaning asosiy maqsadi tilning tabiiy leksik rang-barangligini butunlay yo‘qotish emas, balki tushunchaviy noaniqlikni kamaytirishdan iborat. Shuning uchun har qanday variantlilikni xato deb baholash mumkin

emas. Agar birliklar turli tushunchalarni ifodalasa, ularni bitta termin bilan almashtirish ilmiy mazmunni buzishi mumkin. Demak, unifikatsiya jarayoni lingvistik tahlil bilan birga soha mutaxassislari hamkorligini ham talab etadi.

Qoraqalpoq tilidagi ekologik terminlarning publitsistik diskursda qo‘llanishi ekologik bilimlarning keng jamoatchilikka yetib borishida muhim rol o‘ynaydi. O‘rganilgan materiallarda suv resurslari, ekologik xavfsizlik, iqlim o‘zgarishi, cho‘llanish, biologik xilma-xillik va tabiatni muhofaza qilishga oid terminlar faol qo‘llanadi. Ular, odatda, asosiy ma’nosini saqlaydi, biroq matn kontekstida ijtimoiy va kommunikativ vazifalar bilan boyiydi.

“Suv tanqisligi” va “suv yetishmovchiligi” kabi semantik jihatdan yaqin birliklar terminologik unifikatsiya jarayonida tushunchaviy tahlil zarurligini ko‘rsatadi. Terminlarni me’yorlashtirishda avvalo tushunchani aniqlashtirish, mavjud variantlarni tasniflash, eng aniq shaklni tanlash va uning turli kommunikativ sohalarda izchil qo‘llanishini ta’minlash lozim. Publitsistik materiallar real qo‘llanishni aniqlash uchun muhim manba bo‘lib, ekologik terminologiyani takomillashtirishga doir tavsiyalar ishlab chiqishda foydalanilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

Jumanov, M. A. (2017). Ekologiya. Toshkent: Sano-standart.

Paluanova, X. D. (2016). Ingliz, o‘zbek, rus va qoraqalpoq tillarida ekologik terminlarning derivatsion-semantik prinsiplari. Dissertatsiya avtoreferati. Toshkent.

Erkin Qaraqalpaqstan. (2021, 13-noyabr). 134-son, 4-bet.

Erkin Qaraqalpaqstan. (2021, 4-noyabr). 130-son, 3-bet.